



TIJDELIJK BESCHIKBAAR

HET OEUVRE VAN HERGEBRUIK-ARCHITECT MARCEL RAYMAEKERS ALS NEERSLAG VAN AFBRAAK- EN AFDANKPRAKTIJKEN IN NAOORLOGS BELGIË

ARNE VANDE CAPELLE EN LIONEL DEVLIEGER

Sinds de Tweede Wereldoorlog wordt de bouwsector in toenemende mate gekenmerkt door de constante beschikbaarheid van goedkope, gestandaardiseerde bouwmaterialen; industrieel geproduceerd op basis van op steeds grotere schaal ontgonnen grondstoffen.¹ Gezien de enorme milieu-impact en de sociale schade die hiermee gepaard gaan, wordt dit extractivistische

model steeds vaker ter discussie gesteld.² Een alternatief voor dit grote verbruik van grondstoffen en energie is het hergebruiken van materialen en componenten.³ De *urban mine* laat zich echter niet ontginnen zoals een klassieke mijn. Ze bestaat uit een grote verscheidenheid aan materialen met uiteenlopende technische karakteristieken die onvoorspelbaar, verspreid en in kleine hoeveelheden vrijkomen.⁴ Een architectuurpraktijk waarbij intensief hergebruik van elementen centraal staat, zal onvermijdelijk worden gekenmerkt door een andere notie van 'beschikbaarheid' dan gangbaar binnen de hedendaagse bouwsector.

▲ 1. Straaljagerkoepels doen dienst als daglichten in Huis Kelchtermans. Het dak is bekleed met teruggewonnen dakpannen. (Foto Anja Hellebaut en Anthony De Meyere)



2. De uitkragende entree van Huis Witters, bekleed met koperen platen die teruggewonnen zijn uit gesloopte schepen (Foto Jan Mees)

Voor een beter begrip van hoe zo'n praktijk functioneert en door welke parameters ze beïnvloed wordt, bestuderen we in dit artikel een weinig bekende casus. De Belgische outsider-architect Marcel Raymaekers (1933) richtte zich op teruggewonnen (en andere niet-gestandaardiseerde) bouwelementen als uitgangspunt voor zijn ontwerpwerk. Tussen 1962 en 2014 was hij verantwoordelijk voor de bouw van tientallen nieuwbouwhuizen en een veelvoud aan verbouwingen en interieurprojecten die zo goed als uitsluitend met hergebruikelementen werden uitgevoerd. Raymaekers is niet de enige architect in België die met hergebruik werkte, maar was veruit de meest expressieve.⁵

Dit artikel bouwt voort op een *oral history*-onderzoeksproject van Rotor vzw en Universiteit Gent, geleid door de auteurs.⁶ Tussen maart 2022 en januari 2023

werden 45 interviews afgenomen met Marcel Raymaekers, zijn opdrachtgevers en (voormalige) medewerkers en familieleden. Foto's, plannen en krantenartikelen werden verzameld uit hun privéarchieven.⁷ Daarnaast maakten Anja Hellebaut en Anthony De Meyere fotografische reportages van 25 projecten. De informatie verzameld via deze kanalen werd al verwerkt in een boekpublicatie die een biografie en een overzicht van Raymaekers' oeuvre omvat.⁸ In het boek gaan we dieper in op zijn achtergrond en motivatie, zijn ad-hocontwerp- en -bouwmethodes en de rol die medewerkers in zijn praktijk speelden. Deze onderwerpen vallen buiten de scope van dit artikel. In dit stuk schetsen we een chronologisch overzicht van de verschillende soorten materialen en componenten waarmee Raymaekers werkte, de actoren die zijn praktijk mogelijk maakten, de socio-economische context waarin hij opereerde, en de invloed van al deze parameters op zijn architectuur.

Eerst bespreken we enkele punten die belangrijk zijn om Raymaekers' persoon en praktijk te kunnen plaatsen. Begin jaren 1950 vestigde hij zich in Belgisch Limburg, nadat hij vroegtijdig de Sint-Lucas architectuurschool in Brussel had verlaten, naar eigen zeggen uit een gevoel van verveling.⁹ Het eigenlijke begin van zijn praktijk viel pas in 1962, nadat hij tijdens een kunstopleiding aan de Hasseltse normaalschool de principes van de assemblagekunst ontdekte. Het werken op basis van concrete componenten en hun specifieke eigenschappen genereerde bij Raymaekers meer creativiteit dan het vertrekken van een wit blad en het gebruik van industrieel geproduceerde materialen met hun generische karakteristieken.¹⁰ Daarnaast ontwikkelde hij een narratief over architecturaal-culturele verarming.¹¹ Wonen had voor Raymaekers niets met radicale functionaliteit te maken, maar werd gestuurd door zintuiglijke ervaringen die reeds bestaande materialen veel beter konden opwekken dan de nieuwe equivalenten daarvan. Teruggewonnen materialen waren voor Raymaekers dus zowel een middel tot creativiteit als een instrument voor tegencultureel verzet tegen de esthetiek van de naoorlogse, geïndustrialiseerde materiaal- en woningbouwproductie.¹²

Om een praktijk te kunnen ontwikkelen op basis van dit uitgangspunt zag Raymaekers zich genooddacht naast architect ook materialenverzamelaar en -verkooper te worden. In 1972 richtte hij Queen of the South (QoS) op, zijn hoofdkwartier met een twee hectare grote materialenstock gelegen tussen Genk en Hasselt. De rollen van materialenhandelaar en architect waren altijd nauw verweven. Tot het faillissement van QoS in 2014 werd een ontwerp gratis aangeboden bij de aankoop van een minimale hoeveelheid elementen.

MATERIAALKERKHOVEN EN INDUSTRIËLE RESTSTROMEN

Het eerste materiaal waarmee Raymaekers experimenteerde, bestond uit teruggewonnen metalen platen afkomstig van scheepssloper Jef De Smedt, die sinds eind jaren 1930 in Antwerpen actief was.¹³ In eerste instantie werden de platen als voordeur of garagepoort gebruikt. Al snel waren ze prominent aanwezig als binnenmuurbekleding of als gevelmateriaal (Huis Witters, afb. 2). Ook verwerkte Raymaekers staal in excentrieke open haarden en gebruikte hij patrijspoorten als ramen. Scheepshout was eveneens een terugkerend element. Hij verkreeg dit hoofdzakelijk via Salembien, een particulier die als tussenpersoon fungeerde tussen de Belgische en Nederlandse scheepsslopers en geïnteresseerde materiaalafnemers. Scheepshouten planken werden toegepast als vloer, wand- en plafondbekleding of verwerkt tot meubilair of trappenpartij.

Tegelijkertijd werkte Raymaekers met 'maaskeien'. Deze omvangrijke rotsblokken kwamen naar boven bij de zand- en grindontginning in het rivierbed van de Midden-Maas in Limburg, maar waren economisch waardeloos. Ze werden als afval naast de groeves opgestapeld. Raymaekers gebruikte ze vooral voor (tuin) muren. Bij Huis Nijsen deden ze eenmalig dienst als ankerpunt voor het volledige ontwerp: de open haard en schoorsteen werden geïntegreerd in een twee verdiepingen hoge sculptuur die ook als centraal structureel element dienstdeed (afb. 3).

Raymaekers' *modus operandi* in het eerste decennium van zijn carrière was die van de jager-verzamelaar. Hij reed voortdurend met zijn auto door het hele land op zoek naar interessante materialen. Een tekenend voorbeeld van deze intensieve speuroperaties waren de 23 *Lockheed T-33*-straaljagerkoepels van Huis Kelchtermans (afb. 1). Raymaekers vond ze op een materialenkerkhof in West-Vlaanderen, aan de andere kant van het land. Een eenmalige kans, aangezien het Belgische leger in totaal slechts 39 exemplaren van deze tot 1959 geproduceerde straaljager bezat.¹⁴ Raymaekers' andere vondsten lagen in lijn met de economische ontwikkelingen van België in de jaren 1960. De reststroom aan maaskeien was een gevolg van de toenemende zand- en grindontginning langs de Maas, gelinkt aan het doorbreken van beton als veelzijdig bouw materiaal met toepassingen in de woning- en infrastructuurbouw.¹⁵ De 'terrils van oud ijzer' bij Jef De Smedt, zoals Raymaekers ze noemde, kaderde binnen een dynamiek die zich in die jaren reeds aankondigde en gedeeltelijk mede de crisis van de jaren 1970 veroorzaakte. Een overproductie van staal- en metaalproducten in Europa als gevolg van wereldwijd toenemende concurrentie veroorzaakte fluctuerende prijzen.¹⁶ Aangezien de grootste afnemer van De Smedt de staal- en metaalverwerkingsindustrie was, zag hij zich

in de jaren 1960 genoodzaakt steeds meer te speculeren door schroot op zijn terrein te hamsteren tot hij er een goede prijs voor kon krijgen. Deze industriële reststromen vormden voor Raymaekers een belangrijke bron van materialen in het vroege deel van zijn carrière.

DE AFBRAAKWERVEN VAN DE MODERNISERING

Ook teruggewonnen bouwmaterialen waren in de jaren 1960 al aanwezig in zijn projecten. Binnen- en buitengevels werden opgebouwd uit teruggewonnen baksteen, soms met witstenen accenten naar het beeld van de historische bak- en zandsteenarchitectuur. Vloeren en daken droegen op teruggewonnen eiken balken, terwijl de daken werden bekleed met teruggewonnen dakpannen. Deze materialen waren destijds zo breed beschikbaar dat Raymaekers zijn energie hier zelf niet hoefde in te steken. Hij droeg zijn klanten op lokale afbraakaannemers rechtstreeks aan te spreken om te onderhandelen over hun aankoop en transport. Behalve hun vooroorlogse charme hadden ze ook het voordeel vaak goedkoper te zijn dan nieuwe materialen van vergelijkbare soort.¹⁷

Raymaekers voorzag zijn klanten zelf van de minder gangbare elementen. Teruggewonnen eiken liggers inspireerden met hun enorme afmetingen tot gewaagde ontwerpgestes. De zwevende leefruimte van Huis Nijsen steunde op slechts twee liggers, gebruikt als kolommen. In Huis Kelchtermans vormden ze de ribben van een piramidewoning. De structuur van Queen of

3. Huis Nijsen. De centrale, dubbelhoge sculptuur uit maaskeien is net afgewerkt; de rest van het huis zal eromheen worden gebouwd (Foto Familie Nijsen)





4. Teruggewonnen bogen, raamomlijstingen en portieken in Huis Moffroid, afkomstig uit de Anglicaanse kerk van Spa (Archief Marcel Raymaekers)

the South was gevormd rond twee liggers, gebruikt als kolommen en dubbelhoog zichtbaar. Andere houten balken, zoals van Pitchpine, werden vooral verwerkt tot planken, bijvoorbeeld voor trappenpartijen. Eind jaren 1960 gebruikte Raymaekers voor het eerst ook elementen uit gesculpteerde natuursteen. Een eerste lot portieken, ramen en bogen was integraal afkomstig uit de neogotische Anglicaanse kerk van Spa, en werden onder meer toegepast in QotS en Huis Moffroid (afb. 4, 5). Een volgende serie elementen kwam uit een herenhuis op de Brugmannlaan in Brussel, waarvan Raymaekers de arduinen sokkel, raamomlijstingen en twee erkers gebruikte in verschillende projecten.

Een blik op de economische tendensen in die periode laat opnieuw snel toe de oorsprong van dit diverse materialenaanbod te traceren. De investeringen in gebouwen en infrastructuur die werden doorgevoerd in het kader van de modernisering leidden ertoe dat

obsolete gebouwen in hoog tempo werden afgebroken en vervangen.¹⁸ Het landbouwareaal kromp, terwijl de sector mechaniseerde en opschaalde.¹⁹ Verschillende bouwheren vermeldten kleine, lokale hoeves als bron van hun bakstenen en dakpannen.²⁰ Uit vierkantshoeves kwamen daarboven de grote eiken liggers. Pitchpine balken waren afkomstig uit obsolete productie-infrastructuur, zoals loodsen uit de Antwerpse haven²¹ of droogloodsen in de streek van Boom, die werden afgebroken na de ineenslorting van de keramische industrie.²² De eiken liggers voor QotS kwamen uit het Antwerpse Fort 1, dat in 1959 moest wijken voor grootschalige infrastructuurwerken, met name het rechte trekken van de Turnhoutsebaan en de aanleg van het Wijnegemse winkelcentrum.²³ Ook uit de binnenstedelijke moderniseringcampagnes kwamen materialen bij Raymaekers terecht, getuige het herenhuis op de Brusselse Brugmannlaan.

In de loop van de jaren 1960 begon Raymaekers een



5. De Anglicaanse kerk van Spa, voltooid in 1877 en gesloopt in 1966 (Universiteitsbibliotheek Gent)

systeem te ontwikkelen. Anders dan bij het scheepsstaal en de maaskeien hoefde hij voor bouwmaterialen niet altijd zelf potentiële bronnen (in dit geval afbraakwerven) te traceren en daar aanwezig te zijn. Verschillende tussenpersonen organiseerden een gestructureerd materiaalenaanbod, door materialen op te slaan of Raymaekers rechtstreeks vanaf hun werven te contacteren. Behalve de eerdergenoemde Salembien was Raymaekers vaste klant bij een Joegoslavische afbraakaannemer (naam onbekend); bij Scheerlinck, een afbraakaannemer uit Roosdaal met een grote en diverse materialenstock; bij Spinois, een Brusselse hergebruikgroothandelaar die in Molenbeek materialen opsloeg die waren ontmanteld door verschillende Brusselse afbraakaannemers; en een reeks kleine antiquairs in de Brusselse antiekwijk Zavel.

In het eerste decennium van zijn carrière beschouwde Raymaekers drie verschillende materiaalstromen. Maaskeien en scheepsstaal waren beschikbaar dank-

zij industriële ontginnings- en productieprocessen. Daarnaast leidde de afbraak van gebouwen enerzijds tot de beschikbaarheid van materialen zoals bakstenen, dakpannen of kasseien, die toen nog regelmatig werden teruggewonnen. Deze materialen waren traditioneel en tegelijk gestandaardiseerd, werden in bulk teruggewonnen en verwerkt, en er waren ook nieuw geproduceerde equivalenten beschikbaar. Anderzijds kwamen veel hoogwaardige en unieke bouwcomponenten vrij, die fijn bewerkt en geornamenteerd waren, zoals natuurstenen erkers, of waarvan geen nieuw equivalent meer bestond, zoals grote eiken balken.

QUEEN OF THE SOUTH: TOESPITSING OP ÉÉN MATERIAALSTROOM

Raymaekers richtte Queen of the South op in 1972, een jaar voor het begin van de oliecrisis, die het einde van 'Les Trente Glorieuses' markeerde.²⁴ Daarmee veranderde ook het socio-economische speelveld waarbinnen Raymaekers opereerde. Toren hoge inflatie veroorzaakte stijgende loonkosten, die in combinatie met toenemende concurrentie uit de lageloonlanden de industriële werkgelegenheid in België met een vijfde deden dalen tussen 1974 en 1979. Dit markeerde de definitieve overstap van een industriële naar een post-industriële economie.²⁵ Een van de slachtoffers was de scheepssloperij. Met uitzondering van één moesten alle Belgische scheepsslopers de deuren sluiten in de jaren 1970.²⁶ De Smedt zette zijn werkzaamheden stop in 1975²⁷ en de activiteit van Salembien viel stil. Scheepsmateriaal verdween uit het oeuvre van Raymaekers. De laatste keer dat hij scheepsmateriaal gebruikte, was in QotS zelf. Het bedrijf ontleende zijn naam aan het schip waarvan het spatbord van de stuurboordradarkast de gevel siert (afb. 6).

Bij de bouw van zijn hoofdkwartier nam lokaal bouwantiiek definitief de overhand. In het exterieur integreerde Raymaekers portieken en bogen uit de Anglicaanse kerk van Spa, leeuwenbeelden van een kasteeldomein in Bomal en het station van Ottignies, een erker van een herenhuis aan de Avenue Brugmann, en diverse raamomlijstingen uit blauwe hardsteen.²⁸ Het hekwerk rond de QotS bevatte kolommen van een brug over de Elbe, terwijl het interieur houten lambriseringen uit kerkinterieurs, een enorme luster uit een Brussels hotel, marmeren vloeren en andere elementen omvatte.²⁹ (afb. 7). Het gebouw was duidelijk opgevat als een visitekaartje en overtuigingsmachine voor de kracht van zijn architectuur, inclusief restaurant met sterrenchefs. Vanaf dat moment richtte hij zich uitsluitend op het aan- en verkopen van bouwantiiek, dat hem via zijn netwerk van afbraakaannemers en groothandelaars werd aangereikt. De combinatie van hun exclusiviteit – door Raymaekers extra in de verf gezet – en hun de vlotte toelevering maakte het mogelijk ruime marges te realiseren.



6. Gevel van Queen of the South met linksboven het spatbord van het gelijknamige schip (Foto Anja Hellebaut en Anthony De Meyere)
7. Interieur van het restaurant van Queen of the South (Foto Anja Hellebaut en Anthony De Meyere)





Enkel op dinsdag sloot QotS en trok Raymaekers eropuit. Hij bezocht bijna uitsluitend nog de stocks en afbraakwerven van zijn eerdergenoemde contacten. Het jagen-verzamelen van niet-architecturaal afval maakte geen deel meer uit van zijn businessmodel.

EEN GOED DRAAIENDE MACHINE, NIEUWE MATERIAALBRONNEN

Eenmaal opgericht, maakte Queen of the South snel naam. Raymaekers adverteerde veel in binnen- en buitenlandse tijdschriften en was ondertussen bekend in de afbraakwereld, aangezien hij naar eigen zeggen altijd de hoogste prijs bood voor bouwantiek.³⁰ Een belangrijk nieuw contact in de beginjaren van QotS was de Luikse afbreker Leunen, die snel de belangrijkste aanvoerbron werd. De lijnen waren kort, want Leunen kwam wekelijks dineren in de Queen samen met de betrokken gemeentelijke ambtenaren. Ook zette de modernistische afbraak- en moderniseringswoede van de jaren 1960 in Luik langer door dan elders. Als antwoord op de crisis van 1973 investeerde het socialistische stadsbestuur extra in publieke werken om de economische depressie te overbruggen. De afbraak rond de

centrale Place Saint-Lambert startte bijvoorbeeld pas rond 1975, terwijl de grote infrastructurele werken doorgingen in de jaren 1970.³¹ Luikse gebouwen die in de jaren 1970 en 1980 werden afgebroken en waarvan elementen bij Raymaekers terecht zijn gekomen, omvatten onder andere een kasteel aan de Boulevard de la Sauvenière, de gevangenis Prison Saint-Léonard, enkele kleinere kerken en de Sint-Franciscus van Sales-kerk.³²

Tegelijkertijd viel Raymaekers' instroom vanuit Brussel gedeeltelijk stil: Spinois stierf in 1975. Zijn opvolgers slaagden er niet in zijn hergebruikhandel op dezelfde schaal draaiende te houden. Een nieuwe aanvoerbron voor Raymaekers in de jaren 1970 waren andere handelaars gespecialiseerd in bouwantiek die hun eigen netwerk van toeleveranciers hadden. Twee belangrijke contacten waren de familiebedrijven Vanhaelemeesch en Antiek Delaere, beide gelegen in West-Vlaanderen.³³ Via dit laatste bedrijf kon hij bijvoorbeeld elementen bemachtigen van het in 1978 afgebroken Zwitserse zomerhuis van Gustave Eiffel.³⁴ Raymaekers integreerde de trap en balustrade in Huis D. (afb. 8, 9).





◀ 8. De balustrade en trap uit Huis D. zijn afkomstig van de villa van Gustave Eiffel in Zwitserland (Foto Anja Hellebaut en Anthony De Meyere)

▲ 9. Interieur van villa Claire, het zomerhuis van Gustave Eiffel in Zwitserland, 1903 (Musée d'Orsay, RMN-Grand Palais/Alexis Brandt)



10. Het appartement van Raymaekers op de eerste verdieping van de Queen of the South (Foto Anja Hellebaut en Anthony De Meyere)

Raymaekers' focus op bouwantiek leidde in de jaren 1970 en 1980 tot een architectuur die, ondanks haar uitbundigheid, homogener werd. Gevels bestonden uit baksteenmetselwerk met arduin of zandstenen portieken, raamomlijstingen en consoles. In de interieurs verschenen marmeren vloeren, natuurstenen schouwmantels en zuilen; houten lambriseringen of natuurstenen bas-reliëfs; houten of marmeren balustrades; houten of gietijzeren (wentel)trappen; eiken deuren; en glas-in-loodkoepels. Binnenmuren werden

bepleisterd en aangevuld met gipsen sierlijsten en antieke of gipsen replica's van beelden. Dit materiaalpalet wordt het best geïllustreerd door het interieur van zijn eigen appartement, dat hij boven op Qots bouwde (afb. 10).

Naast het bouwantiek dat bij Raymaekers werd aangekocht, bleven teruggewonnen bakstenen en dakpannen in veel projecten aanwezig als gevel- en dakbedekkingsmateriaal. Klanten bleven zelf verantwoordelijk voor de aankoop daarvan. Tweedehands bakstenen



voor dragende muren werden vervangen door nieuwe snelbouwsteen, terwijl experimentele draagstructuren uit oude eiken balken verdwenen. Een observatie die we in het boek maken, is dat Raymaekers' architectuur naast zijn toeleveranciers ook mede mogelijk gemaakt werd door de vele vakman-aannemers die opgeleid waren binnen de vooroorlogse Limburgse traditie. Deze figuren, die in de beginjaren actief waren op zijn werven, hadden geen enkel probleem met mondelinge communicatie, flexibel denken en

het beoordelen van de kwaliteiten van materialen op zicht. Hun manier van werken kwam echter onder druk te staan door de toegenomen regeldruk, stijgende loonkosten en mechanisering binnen de naoorlogse bouwsector.³⁵

FRANSE KASTELEN, VERWAARLOOSD ERFGOED EN KAPITAALKRACHTIGE KLANTEN

In 1980 voorzag Raymaekers al een dalend aanbod van kwalitatief bouwantiiek. In een Amerikaanse krant werd hij als volgt geciteerd: 'This is a time of harvesting. These are the fat years that will have to carry me through the lean ones that are coming.'³⁶ Het materialeanbod van Scheerlinck en Leunen begon te krimpen. Rond 1980 leerde Raymaekers sloopaannemer Vander Elst kennen. Opgericht in 1966, had het bedrijf in de jaren 1970 zijn aandacht grotendeels verlegd naar Frankrijk.³⁷ Daar was Vander Elst geïnteresseerd in één typologie: de chateaus van de verarmende bourgeoisie en adel die de onderhoudskosten niet meer konden betalen, of de grond wilden verkopen. Een artikel in *Le Monde* in 1979 beschrijft hoe Vander Elst een negentiende-eeuws kasteel in Anjou ontmantelde en hoe zoveel andere gelijkaardige Franse kastelen die niet onder erfgoedbescherming vielen, hetzelfde lot beschoren waren.³⁸ Het Franse 'kastelenoverschot' werd zo een belangrijke bron voor Raymaekers.³⁹ Ook in België deed zich een gelijkaardige dynamiek voor van verarmde kasteel-eigenaars. In een reportage van de Belgische Radio- en Televisieomroep (BRT) uit 1980 is te zien hoe Raymaekers, vermoedelijk samen met Vander Elst, actief was op een afbraakwerf in het Waalse Remouchamps.⁴⁰ Verschillende bouwheren vermeldden dat hun marmer- en parketvloeren, deuren, trappen, balustrades, lambriseringen en zelfs een toren afkomstig waren van deze bronnen.

De afname van het beschikbare bouwantiiek was het gevolg van een combinatie van factoren. De uurlonen bleven stijgen tijdens de crisis van de jaren 1970 en verder in de jaren 1980, sneller dan de index.⁴¹ Hoewel de afbraaksector als gevolg hiervan mechaniseerde,⁴² stegen de kosten van een arbeidsintensieve recuperatie. Raymaekers moest meer betalen voor zijn elementen, die uit een steeds kleiner aanbod afkomstig waren. Ook kwam een functionerende erfgoedbescherming eindelijk van de grond in België.⁴³ Twee 'brongebouwen' uit de jaren 1980 zijn de eigen woning van art-nouveau-architect Jos Bascourt in Antwerpen uit 1904 en de Sint-Franciscus van Saleskerk door Joris Helleputte in Luik uit 1889. De woning Bascourt kwam in 1975 in handen van het Sint-Vincentiusziekenhuis in Antwerpen. Na tien jaar verwaarlozing werd ze in 1986 gesloopt voor de uitbreiding van de parking.⁴⁴ De Sint-Franciscus van Saleskerk werd beschadigd door de Luikse aardbeving van 1983 en werd in 1988 gesloopt wegens instortingsgevaar. In beide gevallen



11. De ribben van de koepel boven zwembad
Alders zijn afkomstig uit de Sint-Franciscus
van Saleskerk (Foto Anja Hellebaut en
Anthony De Meyere)



12. De neogotische Sint-Franciscus van
Saleskerk in Luik, ontworpen door
architect Joris Helleputte. Voltooid
in 1894 en afgebroken in 1988
(CC BY 4.0 KIK-IRPA, Brussel,
cliché B178258)

overwoog de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen een bescherming, maar daarvan werd afgezien wegens de hoge renovatiekosten.⁴⁵ Deze projecten tonen aan dat de afbraak van waardevolle vooroorlogse gebouwen nog gebeurde, maar niet meer zo onbedachtzaam als in de decennia ervoor. In beide gevallen werd budgettaire overmacht ingeroepen – al dan niet door eigenaars zelf geïnitieerd. Elementen uit de gevel van Bascourt werden door Raymaekers herschikt in een nieuwe gevel voor bloemenwinkel Valentijn. De stalen kolommen en spanten, evenals de natuurstenen kolommen en bogen uit de Sint-Franciscus van Saleskerk werden door Raymaekers in verschillende projecten geïntegreerd, met de koepel van zwembad Alders als uitschieter (afb. 11,12).

Door nieuwe aanvoerlijnen te vinden slaagde Raymaekers erin zijn voorraad op peil te houden. Wel ging hij op zoek naar steeds kapitaalkrachtigere klanten. In de jaren 1990 vertrok 80 procent van de elementen naar vermogende kopers in het buitenland, voor-

namelijk in Duitsland en Nederland.⁴⁶ Raymaekers ontwierp er nooit een nieuwbouwproject, maar ontwikkelde een nieuw verdienmodel in het opsturen van bouwpakketten vol bouwantiek, voor hotels, restaurants en bedrijfslobby's. In België slaagde hij er ook enkele keren in om nouveaux riches aan te spreken.⁴⁷ Zo werd Huis Mols bijvoorbeeld in 2000 gebouwd voor de bekende wegenbouwfamilie. Huis Peeters, gebouwd voor een antiquairsfamilie, was Raymaekers' grootste realisatie. In de gevel werden glasramen, elementen uit meerdere Noord-Franse kastelen, de zeldzame Balegemse natuursteen, een natuurstenen trap en balustrades uit een Parijs herenhuis gecombineerd (afb. 13). In het interieur gebruikte hij tientallen soorten marmeren vloeren en zuilen, een trap, lusters, sieraanblijven, deuren, een volledig marmeren badkamer en een massief gietijzeren portico, die apart moest worden gefundeerd. Het bouwproces nam maar liefst tien jaar in beslag, van 2000 tot 2010.

De deur sluiten voor middenklassers deed Ray-

13. Voorgevel van Huis Peeters: Balegemse natuursteen gecombineerd met fragmenten van ontmantelde kastelen (Archief Marcel Raymaekers)





14. Ontmanteling van het voormalige slachthuis van Tienen door de familie Boncher voor de terugwinning van bakstenen en dakpannen (Foto Familie Boncher)

maekers echter nooit. Bij minder kapitaalkrachtige klanten stuurde hij aan op zelfbouw en een lange bouwduur, om de kosten te drukken en te spreiden. De bouw van Huis Boncher liep van 1978 tot 1984, die van Huis Philippaerts van 1986 tot 1995 en die van Huis G&B, gestart in 2013 is nog altijd gaande. De families Boncher en Philippaerts hebben ook zelf materialen gerecupereerd: respectievelijk een obsoleet slachthuis in Tienen (afb. 14) en een vervallen schuur in Kinrooi. In beide gevallen ging het hen om de dakpannen en bakstenen, materialen die in voorgaande jaren nog goedkoop te vinden waren op afbraakwerven, maar vanaf de jaren 1980 schaarser en duurder werden.

In de loop van de jaren 1990 stopten zijn drie laatste grote materiaalleveranciers (Scheerlinck, Leunen en Vander Elst) met hun activiteiten. Vander Elst en Leunen werden overgenomen, maar de nieuwe bedrijfsvoerders slaagden er niet in Raymaekers van eenzelfde materialenstroom te voorzien. Om materialen te blijven vinden, breidde Raymaekers het zoekgebied van de Queen nog verder uit, tot in Italië, Rusland en zelfs India. Uit de stocks van afbraakaannemers die hij bezocht, verscheepte hij de interessantste elementen naar Genk. Uiteindelijk werd het garanderen van een stabiele instroom van materialen te moeilijk en te duur, net als het verkocht krijgen ervan. Hoewel de inkomsten van enkele projecten, zoals Huis Peeters, QotS na 2000 nog een tijd draaiende hielden,⁴⁸ ging Raymaekers' bedrijf failliet aan een tanende clientèle.⁴⁹

CONCLUSIE: DYNAMISCH OMGAAN MET MATERIAALSTROMEN

Een chronologisch overzicht van de componenten waarmee Raymaekers werkte, toont aan dat het functioneren van zijn bedrijf en architectuurpraktijk diep afhankelijk was van verschillende toevallige factoren. In de eerste fase van zijn carrière, van 1962 tot 1972, waren Raymaekers' projecten directe afspiegelingen van materiaalstromen of unieke loten die hij als jager-verzamelaar tegenkwam. Zijn praktijk was in die jaren volledig aanbodgestuurd. Raymaekers moest zijn klanten overtuigen van de architecturale meerwaarde van de elementen die hij op een gegeven moment beschikbaar wist. Het bestaan van een netwerk van afbraakaannemers en groothandelaars in bouwmaterialen, waarin hij zich gaandeweg integreerde, zette hem ertoe aan vanaf de oprichting van Queen of the South uitsluitend op bouwantiek te focussen. Raymaekers consolideerde zijn rol van handelaar-ontwerper en liet de eigenlijke opsporing en recuperatie van materialen over aan dit netwerk.

Opvallend is dat zijn praktijk altijd erg afhankelijk bleef van de individuele actoren in dat netwerk, en dat het wegvallen van bijvoorbeeld Salembien en Spinois in de jaren 1970 een merkbare impact had op Raymaekers' materialenaanbod. Kenmerken van de spelers binnen dit systeem zijn dat ze allemaal binnen een beperkt territorium opereerden (Spinois in Brussel, Leunen in Luik) en/of een bepaalde niche aan materialen voorzagen (de kastelen van Vander Elst). Daarmee verschilde dit hergebruikecosysteem⁵⁰ radicaal van de industriële aanvoerketens, die door de ontginning van natuurlijke grondstoffen economische optimalisatie door opschaling nastreven en een bijna ongelimiteerd territorium bestrijken.

De casus-Raymaekers toont duidelijk dat een circulaire bouweconomie anders zal functioneren dan haar extractivistisch equivalent. Ze is gestuurd door lokaal

ingebodde terugwinningspraktijken, omgekeerde toeleveringsketens (van afbraakwerf naar opslag), centralisatie door tussenpersonen en een tweede commodificatiecyclus met een geheel eigen logica.

In de jaren 1970 bleek het netwerk van afbrekers en groothandelaars nog groot en stabiel genoeg voor Raymaekers om disrupties gemakkelijk op te vangen. Dat de materialen vanaf de jaren 1980 steeds vaker uit Frankrijk moesten komen, en na 2000 van over de hele wereld, duidt op een evolutie die zijn bedrijf doormaakte. Door de architectuur van Queen of the South en het succesvol in de markt zetten van zijn bedrijf als een nicheleverancier van bouwantiek werd Raymaekers' praktijk steeds meer vraaggestuurd. Hij raakte verstrengeld in de commodificatielogica die hij zelf had opgezet. Toen vanaf de jaren 1980 het aanbod de vraag moeilijker kon volgen, restte Raymaekers slechts de optie om zijn netwerk uit te breiden. Tegelijkertijd zorgden de hogere uurlonen en de groeiende

kloof tussen de prijs van nieuwe en teruggewonnen materialen dat Raymaekers steeds vaker de kaart van exclusiviteit moest trekken om kapitaalkrachtige klanten aan te spreken. Opvallend is dat de relatieve schaarste op de antiekmarkt en de steeds moeilijkere socio-economische context zich paradoxaal vertaalden in Huis Peeters, het meest extravagante project uit Raymaekers' oeuvre.

Toen na 2000 ook de vraag begon te dalen, luidde dit het einde in van Queen of the South. Het bedrijfsmodel was volledig verbonden aan een fase in het moderniseringsproces die door erfgoedbescherming, culturele verschuivingen en het uitdoven van de vooruitgangsideologie werd teruggedrongen: de periode van ongebreidelde afbraak van vooroorlogse gebouwen. Daarmee toont de casus-Raymaekers dat het duurzaam kalibreren van vraag en aanbod in teruggewonnen materialen noodgedwongen altijd dynamisch zal (moeten) gebeuren.

NOTEN

- 1 K. Somer en R. Stenvert (red.), *Bouwmaterialen 1940–1990. Vernieuwing, constructie, toepassing*, Rotterdam 2024.
- 2 K. Moe, *Unless. The Seagram Building Construction Ecology*, New York 2020; J. Hutton, *Reciprocal Landscapes. Stories in Material Movement*, New York 2020.
- 3 M. Ghyyoot e.a., *Déconstruction et réemploi. Comment faire circuler les éléments de construction*, Lausanne 2018.
- 4 A. Vande Capelle en M. Garcia Cortes, 'Urban Mine Inc.', in: F. Heisel en D. Hebel (red.), *Urban Mining und kreislaufgerechtes Bauen. Die Stadt als Rohstofflager*, Stuttgart 2021, 79–89.
- 5 Naoorlogse hergebruikarchitecten zijn wel grotendeels onderbelicht in de Belgische architectuurhistoriografie. Enkele cases, zoals Frank Delaere, kwamen naar boven tijdens Rotors Opalis-project, waarbij het heden-daagse netwerk van hergebruikhandelaars in kaart gebracht werd (zie opalis.eu). Een ander voorbeeld is Raymond Rombouts, over wie een publicatie bestaat: W. Pauwels, *Hommage Raymond Rombouts*, Lausanne 2003; en recent een studententhesi geschreven werd: F. De Meester, 'De Belgische naoorlogse hergebruiksector. De samenwerking Rik Storms – Raymond Rombouts', Gent 2025.
- 6 Het onderzoeks- en publicatieproject kwam tot stand met de steun van een projectsubsidie van het Departement Cultuur, Jeugd & Media van de Vlaamse overheid, en het Bijzonder Onderzoeksfonds van de Universiteit Gent, Starting Grant van Lionel Devlieger als universitair hoofddocent. Twee studententhesissen zijn instrumenteel geweest bij de opstart ervan: P. Matthijssens, 'Mijn Bunker, mijn burcht, mijn bordeel. Onderzoek naar een genuanceerde lezing van de praktijk van Marcel Raymaekers', Gent 2021; en R. Van der Mynsbrugge, 'Een catalogus van fragmenten. Het gebruik van historische bouwrelicten in het architecturale oeuvre van Marcel Raymaekers', Gent 2023.
- 7 De krantenartikelen verschenen in de populaire pers tussen 1973 en 2006. Het verzamelde archiefmateriaal aan foto's, plannen en artikels is gescand en gearhiveerd door het Vlaams Architectuurinstituut en kan worden geraadpleegd op aanvraag.
- 8 A. Vande Capelle e.a., *Ad hoc barok. Marcel Raymaekers hergebruikarchitectuur in naoorlogs België*, Brussel 2023.
- 9 Interview met M. Raymaekers door A. Vande Capelle en S. Colon, Genk, 17 maart 2022.
- 10 Raymaekers zal zijn afkeur van teken tafels en de bijbehorende ontwerpmethodiek meermaals scherp uitspreken tegen journalisten. Zo laat hij optekenen: 'Voor mij is een tekentafel een foltertuig.' In: 'Ik ben kleuter gebleven, spelend met mijn blokken-doo's', *Week/uit: wekelijkse bijlage van dagblad Cobouw*, 24 april 1981.
- 11 Zie bijvoorbeeld: 'Maar eenzijdige geometrische vormtaal leidt tot dode architectuur, tot onmenselijkheid. Kenmerkend voor de naoorlogse periode is de constante zorg voor functionaliteit en mechanisatie. Dit heeft onvermijdelijk geleid tot de "verarming" van de architectuur. Het gebruik van oude materialen en fragmenten (ja, zelfs neostijlen) compenseert dit nadeel mijns inziens. Daarom werk ik, ja, ik leef ermee.' 'Wohnen wie Ludwig XIV', *Top of the tops*, s.a. (vertaling auteurs).
- 12 Betreffende de wisselwerking tussen esthetiek en industriële productie in de Belgische naoorlogse bouwwereld, E. De Vos, *Hoe zouden we graag wonen? Woonvertogen in Vlaanderen tijdens de jaren zestig en zeventig*, Leuven 2012.
- 13 Vader Louis De Smedt richtte het bedrijf al op in 1925, maar het is pas onder Jef De Smedt dat er schepen van betekenis werden ontmanteld. C. Vander Straeten, 'Foto van de Maand: September 2017 (Scheepssloperij De Smedt)', www.heemkundezb.be/index.php/publicaties/37-portretjes/193-foto-van-de-maand-september-2017-scheepssloperij-de-smedt (geraadpleegd 11 juni 2025).
- 14 'Lockheed T-33 T-Bird': aviations-militaires.net/v3/kb/aircraft/show/1307/lockheed-t-33-t-bird (geraadpleegd 11 juni 2025).
- 15 S. Van de Voorde, *Bouwen in beton in België (1890–1975). Samenspel van kennis, experiment en innovatie*, Gent 2011.
- 16 'Memorandum inzake de algemene doelstellingen van de ijzer- en staalindustrie van de gemeenschap voor de jaren 1975 tot en met 1980', *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen* 14 (1971) C 96; R. Vandeputte, *Economische geschiedenis van België 1944–1984*, Tielt 1985.
- 17 Interview met M. Raymaekers door A. Vande Capelle en S. Colon, Genk, 22 september 2022.
- 18 Vandeputte 1985 (noot 16).
- 19 M. De Keyser, T. Soens en C. Verbruggen (red.), *Mens en natuur. Een geschie-*

- denis, Gent 2024; Vandeputte 1985 (noot 16).
- 20 Huisarts Kelchtermans verzamelde bijvoorbeeld zijn dakpannen bij patiënten van wie de boerderijen werden afgebroken voor verkaveling of modernisering. Interview met M. Kelchtermans door A. Vande Capelle en S. Colon, Heusden, 29 maart 2022.
 - 21 Interview met H. Nijssen door A. Vande Capelle en S. Colon, Houthalen-Helchteren, 26 april 2022.
 - 22 Interview met M. Raymaekers door A. Vande Capelle en S. Colon, Genk, 18 mei 2022.
 - 23 Raymaekers vond de balken nadat ze meer dan tien jaar opgeslagen hadden gelegen bij de afbraakaannemer en gebruikte ze voor de draagconstructie van de Queen of the South. Van der Mynsbrugge 2023 (noot 6), 27.
 - 24 De periode van ongeëvenaard snelle economische groei die begint in 1946 en eindigt met de oliecrisis. J. Fourastié, *Les trente glorieuses: ou la révolution invisible de 1946 à 1975*, Parijs 1979.
 - 25 S. Kristof en E. Buyst, *Het gestolde land. Een economische geschiedenis van België*, Kalmthout 2016.
 - 26 A. Nijkerk, 'Shipbreaking thrives again in Belgium', *Recycling International* 3 (2007) 7, 36-37.
 - 27 Vander Straeten 2017 (noot 13).
 - 28 Van der Mynsbrugge 2023 (noot 6), 206.
 - 29 Raymaekers 2022 (noot 22).
 - 30 Raymaekers 2022 (noot 22).
 - 31 Architectuurhistorici hebben gewezen op de onuitwisbare en ongelukkige stempel die Jean Lejeune, historicus, universiteitsprofessor, schepen van openbare werken en onversaagd modernist, drukte op het Luikse stadsweefsel. De uitzonderlijke lengte van zijn mandaat als schepen (1959-1976) verklaart deels het langer dan elders nazinderen van de afbraakmentaliteit in Luik. L. Gardier, *La rénovation urbaine à Liège sous l'échevinat de Jean Lejeune 1959-1976. Le cas du quartier Hors-Château – Féronstrée*, Luik 2018.
 - 32 Raymaekers 2022 (noot 22).
 - 33 Raymaekers 2022 (noot 22). Interview met J. Vanhaelemeesch door A. Vande Capelle, Oostkamp, 14 maart 2025; interview met F. Delaere door A. Vande Capelle, Kuurne, 11 mei 2025.
 - 34 Delaere 2025 (noot 33).
 - 35 Vande Capelle e.a. 2023 (noot 8), hoofdstuk 4. De observatie steunt volledig op de informatie verkregen door oral history. De trend naar specialisering en professionalisering wordt beschreven in: J. Dobbels, *Building a profession. A history of general contractors in Belgium (1870-1970)*, Brussel 2022.
 - 36 R. Wielaard, 'Architect Recycles Castle Treasures', *The Arizona Republic*, 1980.
 - 37 F. André, 'Châteaux à vendre', *Le Monde*, 11 augustus 1979.
 - 38 André 1979 (noot 37).
 - 39 Raymaekers 2022 (noot 22).
 - 40 'Kastelen voor morgen', *Terloops*, BRT, 12 juli 1980.
 - 41 Vandeputte 1985 (noot 16).
 - 42 Over de geschiedenis van de mechanisering van de afbraaksector in Amerikaanse context, maar extra-poleerbaar naar Europa, F. Ammon, *Bulldozer. Demolition and Clearance of the Postwar Landscape*, New Haven/Londen 2016.
 - 43 H. Stynen, 'Paradise Lost? De verloren eer van de monumentenzorg in België', in: E. Buyst, *De beschikbare ruimte. Reflecties over bouwen*, Tielt 1990, 95-112.
 - 44 'Bouwmeesterswoning Joseph Bascourt tegen de vlakke', *Gazet van Antwerpen*, 27 mei 1986.
 - 45 Omtrent Bascourt, zie 'Bouwmeesterswoning Joseph Bascourt tegen de vlakke' 1986 (noot 44). Omtrent Helleputte, zie de brief: 'Demande d'autorisation concernant les mesures conservatoires de protection des orgues de l'Eglise Saint-François de Sales à Liège suite aux dommages causés par le séisme du 8 novembre 1983' van R. Guiaux en J. Debatty, 25 oktober 1985. Archieven Commission royale des Monuments, Sites et Fouilles (CRMSE).
 - 46 T. Kay, 'An Interview without Marcel Raymaekers', *Salvo News*, 4 maart 1993.
 - 47 Vande Capelle e.a. 2023 (noot 8). In het boek observeren we hoe Raymaekers zich specifiek richt op de families die hun klim op de sociale ladder te danken hadden aan de uitbouw van naoorlogse welvaartsstaat. Zijn aanpak resoneert het meest bij families met 'nieuw geld', op zoek naar een onuitgegeven architectuurstijl om hun nieuwe status in de verf te zetten.
 - 48 Interview met E. Raymaekers door A. Vande Capelle en S. Colon, Genk, 17 januari 2023.
 - 49 Interview met F. Lemmens door A. Vande Capelle en S. Colon, Brussel, 10 december 2022.
 - 50 Naar analogie met het begrip 'industriële ecosysteem'. T. Burström e.a., 'Industrial Ecosystems. A Systematic Review, Framework and Research Agenda', *Technological Forecasting and Social Change* 208 (2024), artikel 123656.

IR. ARCH. A. VANDE CAPELLE verricht promotieonderzoek aan de vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit Gent. Hij onderzoekt de praktijk en sector van naoorlogs bouwmaterialenhergebruik in België. Hierbij bouwt hij voort op zijn eerdere ervaringen als projectleider bij Rotor vzw en coördinator van opalis.eu, het online adressenboek van hergebruikhandelaars. arne.vandecapelle@ugent.be

PROF. DR. IR. ARCH. L. DEVLIEGER is universitair hoofddocent materiaalcultuur-geschiedenis aan de vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit Gent. In zijn onderwijs en onderzoek richt hij zich op de materiële en socio-economische implicaties van de hedendaagse bouwcultuur. In 2006 was hij medeoprichter van Rotor vzw. lionel.devlieger@ugent.be

De auteurs droegen het volgende aan dit artikel bij.

A. VANDE CAPELLE: ideeontwikkeling, interviews, archiefonderzoek, schrijven.

L. DEVLIEGER: ideeontwikkeling en bijsturing, schrijven.

TEMPORARILY IN STOCK

THE OEUVRE OF REUSE ARCHITECT MARCEL RAYMAEKERS AS A REFLECTION OF DEMOLITION AND DISPOSAL PRACTICES IN POST-WAR BELGIUM

ARNE VANDE CAPELLE EN LIONEL DEVLIEGER

In order to gain insight into the specifics of circular architecture as a necessary alternative to contemporary extractive building practices, this article examines the work of Marcel Raymaekers. Between 1962 and 2014, the Belgian architect and trader developed a practice in the reuse of building materials. In the post-war context, in which the construction sector began to rely increasingly on cheap, standardised, industrially produced materials, Raymaekers made a radical choice for alternative elements. His aversion to mass-produced elements stemmed from aesthetic preferences. A preference for sensory experiences as a guideline for living, and a great affinity with Assemblage Art, in which a design process starts from existing materials. His way of working was thus characterised by a totally different notion of 'availability' than is common today.

Raymaekers started out as a hunter-gatherer, crisscrossing the country in search of material graveyards and demolition sites. For the first ten years, he worked extensively with materials from industrial waste streams, such as mesh stones (a residual product of sand and gravel extraction) and ship steel (recovered from obsolete ships for the steel processing industry). The immense demolition frenzy of 'Les Trente Glorieuses' also ensured the availability of materials such as bricks and roof tiles, which were recovered and processed in bulk. In addition, many high-quality, unique building components were released, which were finely crafted and ornamented and for which there was no longer any new equivalent on the materials market.

In 1972, he founded Queen of the South (QotS), his materials stock and headquarters in Genk. From then on, Raymaekers became a permanent trader-designer. His established network of demolition contractors and wholesalers was crucial in this regard. During his ca-

reer, he developed close partnerships with players such as reuse wholesaler Spinois and demolition contractors Scheerlinck, Leunen and Vander Elst, each active in their own geographical area and building niche. Raymaekers' architecture became increasingly baroque, but also more homogeneous due to his focus on architectural antiques. QotS was set up as a veritable machine for convincing people of the power of these elements.

From the 1980s onwards, the supply of building antiques declined due to the mechanisation of the demolition sector, rising labour costs and the increasing clout of heritage protection. His supply chains came to a standstill. Raymaekers began importing more materials from abroad. His practice became increasingly exclusive, targeting wealthy clients, although he also continued to build for middle-class clients through self-build and long-term construction projects. Eventually, Raymaekers had to go as far as India to find building materials. After 2000, the influx of materials became too expensive and too difficult, and clients began to stay away. In 2014, QotS went bankrupt.

Raymaekers' work shows how circular architecture depends on locally anchored supply networks, which are difficult to scale up due to the nature of the urban mine, where a wide variety of materials are released unpredictably, scattered and in small quantities. His practice was also strongly linked to a specific phase in the urbanisation and modernisation process: the period of unbridled demolition of pre-war buildings. Raymaekers' identity as a designer-trader was so intertwined with this period that his business inevitably ceased to exist with the demise of the ideology of progress that had given rise to it. This case study shows that the sustainable matching of supply and demand in second-hand materials will always have to be dynamic.